

Jan Wrana

dr hab. inż. arch., prof. PL

Politechnika Lubelska, Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Architektury Współczesnej,

Zakład Projektowania Architektury

ORCID: 0000-0002-4884-0418

O poszanowaniu światowego dziedzictwa. Ochrona miast historycznych

About respect for the world heritage. Preservation of historic towns

Streszczenie

Niniejsza praca porusza ważny i aktualny temat poszanowania światowego dziedzictwa. Jest specjalnym podziękowaniem dla mistrza prof. zw. dr. hab. inż. arch. Wojciecha Kosińskiego, zaproszonego jako mentora z wykładem *Synergia starych i nowych czynników w strukturze miast historycznych* na Międzynarodową Konferencję „Synergia w architekturze. Poszanowanie światowego dziedzictwa” pod patronatem honorowym Polskiego Komitetu ds. UNESCO, mającą miejsce od 26 do 28 kwietnia 2019 r. w Zamościu.

Słowa kluczowe: poszanowanie, dziedzictwo, miasto historyczne

Abstract

This paper discusses an important and current subject of respecting the world heritage. It is also a special expression of gratitude to my master, professor Wojciech Kosiński, who was invited as a mentor with performance under the title: *Synergy of the old and the new factors in structure of historic cities* on the International Conference “Synergy in Architecture. Respecting World Heritage” under honnory patron's UNESCO (Polish Committee), 26–28. April 2019. Zamość.

Key words: respect, heritage, historic city

Tekst powstał¹ jako specjalne podziękowanie mistrzowi prof. zw. dr. hab. inż. arch. Wojciechowi Kosińskiemu zaproszonemu na Międzynarodową Konferencję „Synergia w architekturze. Poszanowanie światowego dziedzictwa”, która miała miejsce od 26 do 28 kwietnia 2019 r. w Zamościu².

Wprowadzenie.

Miasta wpisane na listę UNESCO. Miasta historyczne

Lista światowego dziedzictwa UNESCO (dalej: lista UNESCO; *World Heritage List*) to lista obiektów dziedzictwa kulturowego i naturalnego o wyjątkowej powszechnej wartości dla ludzkości. Prowadzona jest przez UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), wyspecjalizowaną organizację ONZ. Została ustanowiona na mocy Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej przez UNESCO na 17 sesji w Paryżu, która miała miejsce 16 listopada 1972 r.³ Konwencja weszła w życie 17 grudnia 1975 r., a do stycznia 2017 r. przyjęły lub ratyfikowały ją 193 państwa.

W 1978 r. wpisano na listę pierwszych 12 obiektów, w tym dwa z Polski: Stare Miasto w Krakowie oraz królewskie kopalnie soli w Bochni i Wieliczce. Inne obiekty z tego wpisu to m.in. kościoły skalne w Lalibeli (Etiopia), Stare Miasto w Quito (Ekwador), katedra w Akwizgranie (Niemcy) czy Park Narodowy Yellowstone (USA).

¹ Autor artykułu, przewodniczący zespołu organizacyjnego, członek Komitetu Naukowego Konferencji, inicjator kontynuacji cyklu od 2015/2016 konferencji naukowych „Synergia w architekturze” oraz towarzyszących im warsztatów studenckich. W tej konferencji uczestniczyli liczni goście z europejskich miast wpisanych na listę UNESCO: z Włoch, Bułgarii, Turcji, Ukrainy, Grecji, Rosji, Litwy, Niemiec, Francji, Norwegii, Szwecji, a także z USA i Izraela. Podczas konferencji odbyły się I międzynarodowe warsztaty studenckie „Rewitalizacja pałacu Zamojskich na centrum konferencyjno-hotelowe. Poszanowanie dziedzictwa światowego. Zamość” ze studentami z Polski, Litwy, Ukrainy i Włoch.

² Komitet Naukowy Konferencji: przewodniczący – prof. zw. dr. hab. inż. arch. Sławomir Gzell, doktor *honoris causa*; skład Komitetu Naukowego: prof. zw. dr. hab. inż. Bogusław Szmygin, prof. zw. dr. hab. inż. arch. Krzysztof Pawłowski, prof. zw. dr. hab. inż. arch. Wojciech Kosiński, prof. zw. dr. hab. inż. arch. Zbigniew K. Zuziak, prof. dr. hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, dr. hab. inż. arch. Jadwiga Śródulska-Wielgus prof. PK, dr inż. arch. Krzysztof Wielgus, dr hab. inż. arch. Jan Wrana, profesor Politechniki Lubelskiej.

³ Za: *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, red. M. Konołka, K. Pawłowski, Warszawa 1996; a) Konwencja paryska 1972 r. stwierdza, że „dziedzictwu światowemu i naturalnemu coraz bardziej zagraża zniszczenie, nie tylko w skutek szkód wywołanych przyczynami tradycyjnymi, lecz także wskutek przeobrażeń społecznych i gospodarczych, które pogarszają sytuację przez zjawiska jeszcze groźniejszych szkód i zniszczeń”; b) Deklaracja amsterdamska z 1975 r., UNESCO (ONZ ds. Oświaty, Nauki i Kultury) powołała organizację w celu ochrony dziedzictwa kulturowego: Międzynarodową Radę Muzeów – ICOM, Międzynarodową Radę Pomników i Miejsc Zabytkowych – ICOMOS, Międzynarodowy Ośrodek Badań nad Konserwacją i Restauracją Dóbr Kultury (w Rzymie); c) Międzynarodowa karta ochrony miast historycznych (Toledo/Waszyngton 1987): w preambule powyższy wątek rozszerza: „Wszystkie miasta na świecie są rezultatem mniej lub więcej spontanicznego rozwoju lub opracowanego planu i jako takie są materialnym odzwierciedleniem zróżnicowania społeczeństw w toku ich dziejów i z tego tytułu wszystkie miasta są historyczne”.

W lipcu 2017 r. lista obejmowała 1073 obiekty znajdujących się na terytoriach 167 państw. Spośród nich 832 obiekty zaliczało się do dziedzictwa kulturowego, 206 do przyrodniczego (naturalnego), a 35 reprezentowało typ mieszany.

Przy wpisie na listę obiekt musi spełniać przynajmniej jedno z kryteriów:

Kryteria kulturowe

- I. Reprezentować arcydzieło ludzkiego geniuszu twórczego.
- II. Przedstawiać ważną wymianę ludzkich wartości na przestrzeni dziejów lub w obszarze danego regionu świata, w zakresie rozwoju architektury lub technologii, w sztukach monumentalnych, urbanistyce lub projektowaniu krajobrazu.
- III. Przedstawiać unikatowe albo przynajmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej istniejącej albo minionej cywilizacji.
- IV. Przedstawiać szczególny przykład typu budowli, zespołu architektonicznego lub technologicznego albo krajobrazu ilustrującego ważny etap (lub etapy) w historii ludzkości.
- V. Przedstawiać szczególny przykład tradycyjnego ludzkiego osadnictwa, zagospodarowania ziemi lub morza, reprezentatywny dla danej kultury (lub kultur) albo ludzkiej interakcji ze środowiskiem, szczególnie jeśli stało się ono zagrożone wskutek nieodwracalnej zmiany.
- VI. Pozostawać w bezpośrednim lub namacalnym związku z wydarzeniami lub żywą tradycją, pomysłowością lub wierzeniami, albo z dziełami literackimi o wyjątkowym, uniwersalnym znaczeniu (to kryterium powinno być stosowane w połączeniu z innymi kryteriami).

Kryteria przyrodnicze

- VII. Obejmować wyjątkowe zjawiska przyrodnicze lub tereny szczególnego naturalnego piękna i o znaczeniu estetycznym.
- VIII. Przedstawiać szczególne świadectwo ważnych etapów w historii planety, zawierające ślady dawnego życia, istotnych toczących się procesów geologicznych, tworzących formy ukształtowania terenu lub istotne formacje geomorficzne lub fizjograficzne.
- IX. Przedstawiać szczególny przykład toczących się procesów ekologicznych i biologicznych, istotnych dla ewolucji i rozwoju lądowych, słodkowodnych, przybrzeżnych i morskich ekosystemów lub społeczności roślin i zwierząt.
- X. Obejmować najważniejsze środowiska przyrodnicze do ochrony różnorodności form życia, łącznie z zagrożonymi gatunkami o uniwersalnej wartości z punktu widzenia nauki i konserwacji przyrody.

Światowe dziedzictwo⁴, dbałość o pokój. Honorowy patronat konferencji naukowej w Zamościu⁵

Współcześnie propagowana idea społecznego uczestnictwa w zachowaniu światowego dziedzictwa kulturowego została przyjęta podczas rozmów prowadzonych we włoskim mieście Urbino, które doprowadziły do podpisania porozumienia dwóch organizacji: UNESCO oraz Rotary International⁶. Porozumienie dotyczyło organizacji w cyklu dwuletnim konferencji, w miastach wpisanych na listę UNESCO, na przemian w miastach włoskich oraz z pozostałych państwach europejskich, z ideą sformułowaną w Urbino w 2013 r. *Miasta historyczne UNESCO, dziedzictwo pokoju*. Na konferencję zapraszani są profesorowie/eksperti, aby:

- w trakcie konferencji przedstawiać bieżące problemy miast historycznych,
- prezentować kwestie dotyczące wysokiej jakości koniecznych prac konserwatorskich,
- zwrócić uwagę na postępującą urbanizację, nowe struktury i problemy związane z należnym poszanowaniem dla części historycznej miast.

Organizowane w tym cyklu konferencje nie są przeznaczone wyłącznie dla architektów czy konserwatorów, ale dla wszystkich, dla których ważne jest historyczne dziedzictwo kultury europejskiej i światowej⁷.

Historyczne miasto włoskie Urbino

Jak już wspomniano, pierwsza z tego cyklu konferencja odbyła się w Urbino w 2013 r. i tam zaprezentowano główny cel spotkań: *UNESCO Historic Cities, Heritage of Peace*.

Urbino to liczące nieco ponad 15 tysięcy mieszkańców miasto położone w środkowych Włoszech, u podnóża Apeninu Umbryjsko-Marchijskiego w regionie Marche, które wraz z Pesaro jest stolicą prowincji Pesaro i Urbino. Miasto, mimo niewielkiej liczby mieszkańców, posiada uniwersytet. Znajduje się nieco poza popularnymi szlakami turystycznymi, dzięki czemu zachowało spokojny klimat urokliwego, niewielkiego miasteczka, w którym czas płynie nieco wolniej. Od 1998 r. centrum historyczne miasta znajduje się na liście UNESCO, posiada numer referencyjny 828 i spełnia kryteria II i IV.

⁴ B. Szmygin, *Światowe dziedzictwo kultury. UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa–Lublin 2016, rozdz. 1.1.: „Ewolucja pojęcia/rozumienia dziedzictwa. [...] 1.1.3. Współczesne rozumienie dziedzictwa – suma wielu procesów i czynników doprowadziła przede wszystkim do poszerzenia pojęcia zabytku, który rozrósł się do znacznie szerszego i pojemniejszego pojęcia dziedzictwa [...]” (s. 13, 22). W praktyce oznacza to, że tradycyjny zbiór zabytków – dzieła architektury i urbanistyki, jest poszerzany o kolejne zbiory dzieł budownictwa, architektury przemysłowej, obiekty wernakularne, obiekty modernistyczne, zabytki techniki, krajobrazy kulturowe, szlaki kulturowe itp.

⁵ Polski Komitet ds. UNESCO (Polish National Commission for UNESCO) objął honorowy patronat nad konferencją naukową „Synergia w architekturze. Poszanowanie Światowego Dziedzictwa UNESCO” – Zamość 27 kwietnia 2019 r.

⁶ Rotary International – światowa organizacja, której jednym z celów działalności jest propagowanie zrozumienia międzynarodowego, dobrej woli i pokoju przez światową wspólnotę osób o różnych zawodach, połączonych ideałem służby.

⁷ Promocja konferencji w Zamościu przez zespół organizacyjny (w prasie w latach 2018–2019).

Zarys historii miasta

Urbino, jak większość włoskich miast, posiada starożytne korzenie, ale w czasach rzymskich było tylko niewielką osadą. W późniejszych wiekach znajdowało się w rękach Bizantyjczyków, Longobardów i Franków; ostatecznie włączono je w granice Państwa Kościelnego. W okresie tworzenia się samodzielnych miast (komun) – około 1000 r. – również Urbino usamodzielniało się. Stan ten trwał do ok. 1200 r., kiedy to wpływy w mieście zyskali oligarchowie z niedalekiego Montefeltro, którzy z biegiem czasu stali się diukami, dziedzicznymi władcami miasta. Najwybitniejszym władcą w historii Urbino był Federico III da Montefeltro (rządził w latach 1444–1482), którego słynny portret namalował Piero della Francesca. W 1626 r. miasto z powrotem zostało przekazane Państwu Kościelnemu. Dokonał tego ostatni władca, Francesco Maria II della Rovere. Urbino pozostawało w granicach Państwa Kościelnego aż do 1870 r., kiedy to nastąpiło zjednoczenie Włoch.

Urbino było jednym z ośrodków włoskiego renesansu. Z miastem związani byli liczni artyści, m.in. Rafael Santi (urodził się właśnie w Urbino), Piero della Francesca (który tworzył na dworze wspomnianego księcia Federica III) oraz Leon Battista Alberti, jeden z najśłynniejszych architektów epoki. Niewielkie Urbino jest architektoniczną perełką, pełną cennych zabytków. Najbardziej znanym zabytkiem miasta jest renesansowy pałac książęcy, obecnie siedziba Galleria Nazionale delle Marche. Główną bramą wiodącą do miasta jest brama Valbona, zbudowana w 1621 r. z okazji zawarcia małżeństwa przez diuka Federica Ubalda della Rovere z Klaudią Medycejską.

Osobną grupą są zabytki związane z Rafaelem Santim: dom, w którym artysta się urodził (muzeum, w którym można zobaczyć wyposażenie z czasów Rafaela i XV-wieczne freski) oraz pomnik wyrzeźbiony przez Luigiego Belliego. Z zabytków sakralnych wymienić należy neoklasycystyczną katedrę (projekt: Giuseppe Vladier), gotycki kościół Świętego Franciszka z XIV w. (projekt: Luigi Vanvitelli), kościół Świętego Dominika z XIV w. z renesansowym portalem z 1450 r. (projekt: Luca della Robbia), odnowiony wewnątrz w 1729 r. oraz klasztor Świętej Klary. Około dwóch kilometrów od centrum historycznego znajduje się mauzoleum diuków stworzone przez Donata Bramantego w drugiej połowie XV w. z polecenia Federica III.

Dziedzictwo Urbino a jego współczesność i przyszłość

Niezwyczajnie cenną cechą Urbino jest jego niepowtarzalny klimat. To przykład klasycznego, sielskiego, niewielkiego włoskiego miasteczka o nieco sennej atmosferze, pełnego cennych zabytków, ale pozbawionego zbytniego patosu, „zadęcia”, które nierzadko towarzyszy miejscom z wielowiekową historią.

Dzięki niewielkim rozmiarom udało się zachować historyczną sylwetę miasta, z niską zabudową mieszkaniową i wyraźnie odróżniającymi się na jej tle wieżami kościołów i pałacem książęcym. Utrzymana w jednorodnej, beżowej kolorystyce (związanej z wykorzystaniem tradycyjnym materiałem kamiennym) stanowi ona spójną i czytelną całość. Nowa zabudowa wznoszona jest z poszanowaniem zabytkowej tkanki.

Najważniejszym celem władz miasta jest utrzymanie jego charakteru i spójności krajobrazu – idea ta przyświeca tworzeniu nowych obiektów

Istambuł – do 1923 r. historyczna stolica Turcji

Kolejna konferencja odbyła się w 2015 r. w Istambule: „From Architecture to the Sound, from the Sound to Architecture”.

Istambuł (tur. İstanbul; także: Stambuł) to największe miasto Turcji i jedno z największych miast świata, liczące prawie 15 milionów mieszkańców. Położone jest nad cieśniną Bosfor i morzem Marmara, jest jedyną metropolią świata znajdującą się na dwóch kontynentach – w europejskiej Tracji i w azjatyckiej Bitynii. Od 1985 r. na liście UNESCO znajdują się zabytkowe dzielnice Istambułu, które posiadają numer referencyjny 356; spełniają kryteria I, II, III i IV.

Zarys historii miasta

Początki sięgają greckiego miasta Byzantion, założonego około 660 r. p.n.e. Jego nazwa pochodziła od imienia założyciela – Byzasa. W III w. n.e. miasto nosiło nazwę Augusta Antonina na cześć syna Septymiusza Sewera – Antoniusza. Dynamiczny rozwój ośrodka rozpoczął się, gdy cesarz rzymski Konstantyn I Wielki zarządził jego rozbudowę, planując przenieść tu stolicę imperium. 11 maja 330 r. odbyła się uroczysta inauguracja nowej stolicy nazwanej Nowym Rzymem, a już wkrótce – Miastem Konstantyna (gr. Konstantinopolis, łac. Constantinopolis), czyli Konstantynopolem.

W 395 r., po podziale Cesarstwa Rzymskiego po śmierci Teodozjusza I Wielkiego, Konstantynopol został stolicą Cesarstwa Wschodniorzymskiego (potocznie: Bizancjum). Z kolei niespełna sześć wieków później, po schizmie wschodniej w 1054 r., Konstantynopol stał się stolicą świata prawosławnego. 13 kwietnia 1204 r. miasto zostało zdobyte i złupione przez krzyżowców. W latach 1204–1261 było stolicą stworzonego przez nich Cesarstwa Łacińskiego. Odzyskane przez Michała VIII Paleologa straciło jednak dawne znaczenie. Konstantynopol pustoszał, liczba ludności malała, budowle popadły w ruinę. Bizantyńskie dzieje skończyły się z chwilą, gdy 29 maja 1453 r. do miasta wkroczyły wojska tureckiego sułtana Mehmeda II Zdobywcy. Cesarz bizantyński Konstantyn XI Paleolog zginął w obronie swego miasta w ostatni dzień tureckiego szturmu⁸. Od tej pory Konstantynopol stał się stolicą Imperium Osmańskiego.

W XVI–XVIII w. miasto ozdabiano pałacami, meczetami, kompleksami architektonicznymi. W XIX w., kiedy państwo czyniło próby europeizacji, zrezygnowano z tradycyjnej osmańskiej architektury, zastępując ją barokiem i rokokiem. Po I wojnie światowej 15 marca 1919 r. do miasta wkroczyły wojska alianckie. W 1923 r. stolicę Republiki Tureckiej przeniesiono do Ankary. W 1930 r. rząd turecki wystąpił z apelem do państw zachodnich o zaprzestanie używania formy Konstantynopol i stosowanie tylko nazwy Istambuł. Nazwa ta pochodzi od zniekształconego w ustach Turków wyrażenia greckiego *eis ten polin*, co znaczy „do miasta”. Miastem nazywali Bizantyjczycy stolicę

⁸ M. Smorąg-Różycka, *Dziedzictwo Bizancjum*, „Białostockie Teki Historyczne” 2008, t. 6, s. 32.

cesarstwa w czasach Konstantyna Wielkiego uważaną za najludniejsze miasto świata. Frazą *eis ten polin* ludy wschodu (Ormianie, Persowie, a za nimi Turcy) określały kierunek podróży do Konstantynopola od wielu wieków.

Zabytki Istambułu związane są przede wszystkim ze sferą sakralną. Przez wieki miasto było sercem Kościoła prawosławnego (współcześnie jest siedzibą prawosławnych patriarchów Konstantynopola), mieszkali tu również Żydzi i katolicy obrządku rzymskiego. Od połowy XIV w., w związku z zajęciem miasta przez Imperium Osmańskie, dominującą religią w mieście stał się islam. Współcześnie w Istambule znajduje się 2691 czynnych meczetów, 123 czynne kościoły i 26 czynnych synagog.

Bez wątpienia najśłynniejszym zabytkiem Istambułu jest kościół Mądrości Bożej – Hagia Sofia, pochodzący z VI w. Został on przerobiony za czasów tureckich na meczet. Od 1934 do lipca 2020 r. świątynia pełniła rolę muzeum. Po decyzji sądu administracyjnego Turcji, który unieważnił dekret z 1934 r., i decyzji prezydenta Recep Tayipa Erdoğan'a świątynia została ponownie zamieniona w meczet. Czwarty co do wielkości kościół świata zapiera dech imponującym wnętrzem.

Spośród wielu zabytków związanych z islamem najcenniejsze są: Błękitny Meczet (XVII w.), największy i najbardziej wystawny meczet miasta, oraz meczet Sulejmana (XVI w.), który uznawany jest za najbardziej odporny na trzęsienia ziemi budynek – oparty jest na specjalnym fundamencie, złożonym z podobnych do cystern konstrukcji wypełnionych wodą. Liczne są również zabytki chrześcijańskie, m.in. kościół Pokoju (św. Ireny, VI w.), kościół Teodozji (VIII–IX w.) oraz kościół św. Marii od Mongołów (VII–XIII w.), jedyny prawosławny kościół, który nigdy nie był zamieniony w meczet. Na uwagę zasługuje również położony poza centrum kościół św. Zbawiciela na Chorze (kościół za Murami, XI w.) uważany za jeden z najpiękniejszych przykładów kościołów greckich w mieście. W XVI w. został on zamieniony w meczet (obecnie funkcjonuje jako muzeum). W przeciwieństwie do większości kościołów zamienionych na świątynie muzułmańskie, w dużej części ocalały tu wspaniałe freski i mozaiki. Na uwagę zasługują również zabytki świeckie, takie jak pałac Topkapı (XV–XIX w.), będący centrum administracyjnym imperium przez 400 lat, pałac Dolmabahçe, obecnie Muzeum Sztuk Pięknych, oraz pałac Ibrahima Paszy, dziś Muzeum Sztuki Tureckiej i Islamskiej.

Dziedzictwo Istambułu a jego współczesność i przyszłość

Istanbul to współcześnie ogromne miasto, siedmiokrotnie większe od Rzymu. Liczba mieszkańców nieustannie rośnie wskutek migracji ludności z obszarów wiejskich. Co roku przybywa ich około 500 tysięcy. Wciąż dobudowuje się nowe ulice, a powstaje ich w granicach tysiąc rocznie. Tak ogromna skala miasta powoduje, iż realnym zagrożeniem staje się widmo utraty tożsamości lokalnej. Sprzyjają temu m.in. rozwijające się osiedla z zabudową wielorodzinną (nierzadko ubogie i chaotyczne) czy liczne nowoczesne biurowce (podobne do tych w innych zakątkach świata).

W panoramie Istambułu nie dominują już strzeliste wieże i pękate kopuły minaretów. Przerosły je prostokątne biurowce ze stali i szkła. To wymowny symbol z jednej strony rozwoju miasta, z drugiej również jego globalizacji.

Istambuł dotykają również problemy typowe dla ogromnych metropolii: zanieczyszczenie, bieda, problemy komunikacyjne. Turcja jest krajem muzułmańskim, co przekłada się również na kwestię dziedzictwa i tożsamości, szczególnym problemem jest chrześcijańskie dziedzictwo. W czasach Imperium Osmańskiego zdecydowana większość kościołów została zamieniona w meczety, wiele z nich pełni tę funkcję po dziś dzień. Zniszczeniu uległo wyposażenie chrześcijańskich świątyń, nieprzydatne w meczecie. Na szczęście współczesnemu rządowi tureckiemu daleko od radykalizmu niektórych innych państw muzułmańskich. Turcja oficjalnie zapewnia chrześcijanom wolność wyznania. Bywają oni jednak społecznie dyskryminowani. Położenie na dwóch kontynentach dobrze obrazuje rozdarcie zarówno Istambułu, jak i całej Turcji. Zdecydowana większość tego kraju leży w Azji (97%), jednak jego związki historyczne z Europą są niepodważalne. Harmonijne współistnienie tych dwóch nurtów: chrześcijaństwa i islamu, wpływów europejskich i azjatyckich, winno być celem polityki rządu – jest bowiem unikatowym elementem dziedzictwa Turcji.

Florencja – historyczne miasto jako cenny przykład włoskiego renesansu

Następna z cyklu konferencja odbyła się we Florencji: „Which highting for historic cities UNESCO”.

Florencja położona jest w środkowych Włoszech, w Toskanii, nad rzeką Arno, u stóp Apeninów. Liczy około 360 tysięcy mieszkańców. Od 1982 r. zespół zabytkowy we Florencji znajduje się na liście światowego dziedzictwa UNESCO, posiada numer referencyjny 174; spełnia kryteria I, II, III, IV i VI.

Zarys historii miasta

Historia Florencji sięga czasów etruskich. Wówczas istniała osada o nazwie Faesulae, która została zniszczona przez Sullę w 82 p.n.e., a następnie odbudowana w czasach rzymskich (ok. 200 r. p.n.e.) jako kolonia dla byłych żołnierzy o nazwie Florentia. Zarys założenia obozu wojskowego, *castrum romanum*, do dziś jest widoczny w strukturze urbanistycznej miasta. Dwie główne ulice obozu, *Cardo* i *Decumanus*, to odpowiednio: *Via Calimara* oraz *Via Strozzi* i *Via del Corso*⁹. Florencja rozwijała się jako ośrodek rzemieślniczo-handlowy, jednak rozwój ten regularnie był utrudniany działaniami wojennymi toczącymi się w tym rejonie. W 405 r. miasto bezskutecznie oblegali Ostrogoci, w 539 r. Florencja uzależniła się od Bizancjum, a od 541 r. od Gotów.

W 570 r. została podbita przez Longobardów, którzy z kolei utracili miasto na rzecz Franków. Znaczenie handlowe odzyskała w XI w. głównie ze względu na swoje położenie na trakcie handlowym wiodącym z Rzymu do Francji. Od 1115 r. miasto uzyskało status miasta niezależnego w 1167 r. weszło w skład Ligi Lombardzkiej, a w 1183 r. Florencja ogłosiła się komuną miejską. Od XII w., oprócz handlu, w mieście rozwinęło się sukiennictwo i jedwabnictwo. XIII w. to z kolei początek bankierstwa, z którego zasłynęło miasto. W 1252 r. rozpoczęto bicie złotych monet, florenów, które szybko stały się popularne w całej Europie.

⁹ E. Rdzawska-Augustin, *Włoskie place miejskie w renesansie i baroku*, Gliwice 2017, s. 21.

Od 1434 r. we Florencji rozpoczęły się rządy rodu Medyceuszy, którzy doprowadzili miasto do okresu największej potęgi gospodarczej i kulturalnej przypadającej na drugą połowę XV w. Pod rządami Wawrzyńca Wspaniałego, zwanego *Il Magnifico*, miasto wzbogaciło się o znaczną liczbę dzieł sztuki oraz architektury. Władza Medyceuszy trwała do 1737 r. Był to okres największego rozkwitu miasta zarówno pod względem gospodarczym, jak i kulturalnym. Po wygaśnięciu dynastii Medyceuszy władzę we Florencji, i całej Toskanii, przejęła rodzina Lorena (wł. Asburgo-Lorena), boczna linia austriackich Habsburgów. W latach 1801–1808 Florencja była stolicą Królestwa Etrurii, następnie znalazła się znowu pod panowaniem Domu Habsbursko-Lotaryńskiego. W 1860 r. została włączona do Królestwa Sardynii, była również stolicą Zjednoczonych Włoch w latach 1865–1870.

Florencja jest słusznie uważana za kolebkę i symbol włoskiego renesansu. Trudno wymienić wszystkie tutejsze zabytki, a te najważniejsze, o których bezapelacyjnie należy wspomnieć, to: katedra Santa Maria del Fiore, zwieńczona słynną kopułą Filippa Brunelleschiego, oraz towarzysząca jej dzwonnica Giotto, baptysterium Jana Chrzciciela, Galeria Uffizi z niezwykle cennymi zbiorami dzieł sztuki, Palazzo Pitti mieszczące zbiory sztuki współczesnej, most Złotników (Ponte Vecchio).

Dziedzictwo Florencji a jej współczesność i przyszłość

W swojej historii Florencja przeszła kilka wyraźnych przemian urbanistycznych: osada etruska, obóz rzymski, miasto renesansowe, miasto XIX-wieczne, miasto współczesne. Czas sprawowania funkcji stołecznej (1865–1871) wiązał się z procesem modernizacji i przyspieszonego rozwoju, nastąpiła wówczas również znacząca przebudowa miasta. Dawne mury obronne zastąpiono bulwarami (*viali*), przebudowano place miejskie, zlikwidowano stary targ (Mercato Vecchio) oraz wyburzono getto żydowskie. Na ich miejscu powstał reprezentacyjny plac Republiki (Piazza della Repubblica), który miał być znakiem nowoczesności miasta. Przebudowywane miasto utraciło swój koherentny architektonicznie charakter¹⁰.

W czasie II wojny światowej Florencja znacznie ucierpiała podczas alianckich bombardowań, konieczna była więc kilkuletnia odbudowa miasta, zwieńczona wprowadzeniem w 1962 r. nowego planu zagospodarowania przestrzennego (*piano regolatore*) opracowanego przez Eduarda Dettiego¹¹. Powojenną odbudowę oparto na dwóch istotnych kanonach konserwatorskich: zachowaniu substancji autentycznej oraz utrzymaniu charakteru różnorodności i malowniczości klimatu miasta.

Odbudowa została przeprowadzona według ściśle przestrzeganych wytycznych: zaniechano rekonstrukcji poszczególnych budynków, zaś obiekty nowe, które powstały w ich miejsce, musiały ściśle spełniać takie wymagania konserwatorskie jak: zachowanie historycznych podziałów działek, gabarytów, brył, a nawet kompozycji elewacji

¹⁰ K.M. Łyszcz, E. Dusz, *Atrakcyjność kulturowa Florencji i jej wpływ na turystów*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2013, t. 34: *Rekreacja w krajobrazach o wysokim potencjale*, s. 157–162.

¹¹ A. Kadłuczka, *Idea zrównoważonego rozwoju a problemy ochrony dziedzictwa kulturowego na przykładzie Florencji i Krakowa*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2008, nr 23, s. 9.

zgodnej z miejscową tradycją budowlaną. Raptem w kilku przypadkach – w miejscach o szczególnym znaczeniu w sensie kompozycji urbanistycznej – dopuszczono nowe kreacje. Do takich przykładów należy słynna dziś Cassa di Risparmio według projektu Giovanniego Michelucciego (1956–1975), „który w tym budynku zawarł ideę »interpretacji architektury miejsca«, stosując zasadę kontynuacji ulicy jako wnętrza historycznego i organicznie wpisując w nie rozczłonkowaną bryłę budynku, używając finezyjnego detalu i tradycyjnego materiału”¹².

Liczba mieszkańców Florencji maleje. W 1960 r. miasto liczyło 433 tysiące osób, w 2005r. – 368 tysięcy. Jest to sytuacja odwrotna np. w stosunku do Krakowa (miasta partnerskiego Florencji), gdzie liczba mieszkańców wynosiła odpowiednio 415 tysięcy w 1960 r. i 757 tysięcy w 2005 r.¹³ Sytuacja ta ma swoje zalety i wady. Florencja nie przekształciła się w miasto-moloch, zachowała swój unikalny klimat i spójność przestrzenną, niemniej jednak zmniejszająca się liczba mieszkańców zwykle jest odbierana jako przejaw negatywny związany ze stagnacją i brakiem rozwoju.

Rozwój Florencji w drugiej połowie XX w. i w XXI w. oparty jest na idei zrównoważonego rozwoju i na zasadzie „mniej znaczy więcej”, co pozwala zachować skalę, sylwetę i klimat miasta historycznego, a zarazem znaleźć kierunek jego zrównoważonego rozwoju z twórczą kontynuacją. Andrzej Kadłuczka zauważa, że „Florencja jest miejscem, gdzie łatwo można znaleźć liczne przykłady inwestycji harmonijnie w komponowanych w historyczne tło zgodnie z ideą *sustainable development*, a które są dowodem odnowienia zasobów dziedzictwa i ich pomnożenia”¹⁴.

Wśród interesujących przedsięwzięć, które miały miejsce we Florencji w ostatnich latach, znalazła się rewitalizacja terenów po dawnej fabryce Fiata znajdującej się w dzielnicy Novoli. Projekt autorstwa Leona Kriera i jego zespołu zakładał powstanie na tym terenie parku o powierzchni 18 hektarów. Sąsiaduje on z campusem uniwersyteckim i kościołem San Donato, kompozycyjnie stanowi przedpole dla postmodernistycznego budynku Palazzo Giusticia, nowej dominanty miasta¹⁵.

Zamość – „Synergia w architekturze. Poszanowanie światowego dziedzictwa”, 26–28.04.2019 r.

W 2019 r. w Muzeum Fortyfikacji i Broni „Arsenał” w Zamościu odbyła się czwarta w tym cyklu konferencja z tematem „Synergy in Architecture. Respecting World Heritage” pod patronatem honorowym Polskiego Komitetu ds. UNESCO. Gościem specjalnym była pani dr Yonca Erkan (Urban Heritage Coordinator, UNESCO – WHC).

W konferencji uczestniczyli przedstawiciele samorządów, nauczyciele akademicki, studenci oraz aktywni mieszkańcy, przedstawiciele miast wpisanych na listę UNESCO, reprezentujących Włochy, Niemcy, Turcję, Bułgarię, Izrael, Ukrainę, Francję, Norwegię, Litwę, Rosję, Szwecję, USA i Polskę.

¹² *Ibidem*, s. 10.

¹³ *Ibidem*, s. 9.

¹⁴ *Ibidem*, s. 10.

¹⁵ E. Węclawowicz-Bilska, *Współczesne tendencje rewitalizacji miast europejskich*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, R. 109, z. 12, s. 22.

Il. 1. Zdjęcie wspólne, siedzą od lewej: prof. B. Szmygin, prof. W. Kosiński, prof. Z. Zuziak, prof. Z. Myczkowski, prof. T. Kirova, a przed prof. W. Kosińskim – autor artykułu. Wszystkie zdjęcia pochodzą z archiwum autora artykułu.

Il. 2. Wystąpienie prof. W. Kosińskiego: *Synergy of the old and the new factors in structure of historic cities*

Il. 3. Ostatnie wspólne zdjęcie z profesorem po wystąpieniu

Il. 4. Oficjalne otwarcie konferencji w Zamościu, stoją od lewej: prof. J. Śródulska-Wielgus, dr K. Wielgus, prof. B. Szmygin, prof. W. Kosiński, prof. Z. Zuziak, prof. Z. Myczkowski oraz prof. T. Kirova w grupie ze stojącymi obok uczestnikami konferencji z Włoch

Il. 5. Rozpoczęcie konferencji, wystąpienie prof. B. Szmygina: *Contemporary conditions of protection, management and utilisation of the cities listed by UNESCO*

II. 6. Wystąpienie prof. Z. Zuziaka: *Historic centres and new spatial networks: cases of synergy in Urbanism*

II. 7. Wystąpienie prof. Z. Myczkowskiego: *Cultural landscape of Zamość and the ways of protection – extraordinary creation*

II. 8. Wystąpienie dr hab. inż. arch. prof. PK J. Środulskiej-Wielgusa i dr. K. Wielgusa: *Cultural landscape of walled cities – Academy of Peace. Genesis of value, succession of survival function*

II. 9. Wystąpienie prof. T. Kirovej: *Il paesaggio storico urbano e il paesaggio culturale delle città UNESCO in particolare della città di Roma*

W ramach konferencji odbyły się wystąpienia profesorów zaproszonych przez komitet organizacyjny:

- Prof. zw. dr hab. inż. Bogusław Szmygin, prezes Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS (2009–2017), członek Komitetu Architektury i Urbanistyki PAN, prorektor Politechniki Lubelskiej (2012–2016), dziekan Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej: *Współczesne uwarunkowania ochrony, zarządzania i użytkowania miast wpisanych na listę UNESCO*.
- Prof. zw. dr hab. inż. arch. Krzysztof Pawłowski, prezes Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS (1981–1984, 1993, 2002), w czasie jego kadencji Zamość został wpisany na listę UNESCO: *Od rewaloryzacji miasta idealnego do ochrony historycznego krajobrazu Zamościa*.
- Prof. zw. dr hab. inż. arch. Wojciech Kosiński, członek Komitetu Architektury i Urbanistyki PAN, członek Komisji Urbanistyki i Architektury PAN oddziału w Krakowie,

profesor Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Katedra Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, profesor zwyczajny w Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej w Instytucie Architektury Krajobrazu, zastępca Architekta Miasta Krakowa (1990–1991): *Synergia starych i nowych czynników w strukturach miast historycznych*.

- Prof. arch. Tatiana K. Kirova, profesor Wydziału Konserwacji Architektonicznej i Urbanistycznej Politechniki w Turynie, dyrektor Instytutu Architektury w Cagliari, członek włoskiego ICOMOS i innych organizacji międzynarodowych: *Miejski pejzaż historyczny oraz pejzaż kulturowy miast UNESCO, w szczególności miasta Rzym*.
- Prof. zw. dr hab. inż. arch. Zbigniew Zuziak, architekt miasta Krakowa (1984–1990), wiceprezydent Krakowa (2002–2004), członek komitetu Architektury i Urbanistyki PAN, przewodniczący Komisji Architektury i Urbanistyki oddziału PAN w Krakowie, profesor zwyczajny kierunku urbanistyka na Politechnice Rzeszowskiej: *Centra historyczne i nowe sieci przestrzenne: przykłady synergii w urbanistyce*.
- Prof. dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, rzeczoznawca ministra kultury w zakresie opieki nad zabytkami, członek Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS oraz Komisji Urbanistyki i Architektury oddziału PAN w Krakowie, a także Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej: *Krajobraz kulturowy Zamościa i formy jego ochrony – dzieło niezwykle*.
- Dr hab. inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus, dr inż. arch. Krzysztof Wielgus, członkowie Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS, wieloletni eksperci programów Unii Europejskiej dotyczących Zamościa, pracownicy Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej: *Krajobraz kulturowy miast twierdz – Akademia pokoju. Geneza wartości, sukcesja funkcji*.

Po wystąpieniu profesora Wojciecha Kosińskiego podczas przerwy kawowej wywiązała się interesująca dyskusja potwierdzająca wyjątkowość podjętych cyklicznych konferencyjnych spotkań zbliżających ludzi pasji i dbających o poszanowanie zachowanego świadectwa historii, dokumentując konieczne przetrwanie dziedzictwa kulturowego.

Zamość znajduje się w południowej części województwa lubelskiego, liczy niepełna 65 tysięcy mieszkańców. Jest najważniejszym miastem regionu – Zamojszczyzny, a także jedną z polskich wizytówek turystycznych, zwanym jest perłą renesansu i Padwą Północy. Od 1992 r. zamojskie Stare Miasto znajduje się na liście UNESCO, posiada numer referencyjny 564, spełnia kryterium IV. Od tego momentu zaobserwować można wzmożony ruch turystyczny, a co za tym idzie – rozwój branży związanej z obsługą zwiedzających.

Zarys historii miasta

Początki ośrodka sięgają 1579 r., kiedy to rozpoczęła się budowa miasta z polecenia i fundacji Jana Zamoyskiego, rok później Zamość otrzymał prawa miejskie. W 1589 r. został stolicą Ordynacji Zamoyskiej. Założenie urbanistyczne, czerpiące z renesansowych miast idealnych, zaprojektował Włoch Bernardo Morando. Powstanie Zamościa było sprawą bezprecedensową. Zbudowanie prywatnego miasta, w dodatku na

surowym korzeniu, wiązało się z ogromnym ryzykiem i jeszcze większymi kosztami. Przedsięwzięcie Zamoyskiego i Moranda okazało się jednak sukcesem, a już na przełomie XVI i XVII w. Zamość był ważnym centrum naukowym i kulturalnym¹⁶.

Miasto zamknięte zostało murami w kształcie nieregularnego pięcioboku, wydłużonego w kierunku rezydencji Zamoyskich. Ulice poprowadzone zostały w układzie szachownicowym – ortogonalnym. Centrum założenia stanowił Rynek Wielki w kształcie kwadratu o wymiarach 100 x 100 metrów, który uzupełniały dwa mniejsze rynki: Solny (handlowy) i Wodny (reprezentacyjny). Oprócz licznych kamienic na terenie miasta znajdowały się: ratusz (z dobudowanymi w XVIII w. imponującymi schodami), katedra, kościoły i klasztory reformatów oraz franciszkanów, wyższa uczelnia, Akademia Zamojska oraz synagoga. Całość założenia otrzymała harmonijny i regularny układ, uruchomiono wówczas także wodociągi i kanały¹⁷.

Przez wieki Zamość pozostawał w granicach miasta renesansowego, zamkniętego fortyfikacjami obronnymi. Duże zmiany przyniosły czasy zaborów, a szczególnie XIX w. Od 1822 r. funkcja miasta została wyprowadzona poza mury obronne na południowy wschód od Zamościa, który przekształcono wówczas w twierdzę. Powstała wtedy Nowa Osada (Nowe Miasto) z Nowym Rynkiem o wymiarach 90 x 150 metrów, zlokalizowana na rozwijającym się wówczas trakcie lwowskim. O randze Nowego Miasta świadczy to, iż w okresie Królestwa Polskiego właśnie w nim mieściły się władze miejskie. W 1954 r. z Nowej Osady wydzielono pięć odrębnych zespołów (posiadających status dzielnic). W następnych dekadach miasto sukcesywnie się rozrastało, powstawały nowe dzielnice mieszkaniowe, z zabudową zarówno jedno- jak i wielorodzinną.

Do najcenniejszych zabytków Zamościa należą obiekty związane z jego najstarszym, renesansowym okresem: rynek otoczony podcieniowymi kamienicami, katedra, ratusz, kościół franciszkanów, synagoga.

Dziedzictwo Zamościa a jego współczesność i przyszłość

Stary Zamość, zrealizowane renesansowe miasto idealne, jest obecnie jedną z 16 dzielnic miasta o tej samej nazwie. Większość zwartej zabudowy Zamościa skupia się w postaci klinów ciągnących się na północ (w kierunku Lublina) i wschód (w kierunku Lwowa – Nowe Miasto) od położonego w centrum Starego Miasta.

Zamość schematycznie można podzielić na dwie części – Stare Miasto i resztę. Historyczna część, dzięki rewitalizacji dawnych fortyfikacji, w dużym stopniu zachowała

¹⁶ Z. Paszkowski, *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Kraków 2011, s. 17: „Powstanie pojęcia »miasto idealne« zawdzięczać można pierwszym renesansowym traktatom poruszającym w kompleksowy sposób zagadnienia miasta jako spójnego tworu urbanistycznego: traktatowi La citta ideale autorstwa Bartolomeo Ammanatiego, opublikowanemu przed rokiem 1584 i traktatowi Giorgio Vasario Młodszego, opublikowanemu w roku 1598”; s. 20: „»Idealizm miasta« zawiera w sobie tęsknotę za przestrzenią wspólnego zamieszkiwania, minimalizującą problemy egzystencjalne, a wywołującą poczucie zadowolenia z życia. Inny jest natomiast punkt widzenia władzy: dla sprawowania skutecznego władztwa nad przestrzenią potrzebny jest ład przestrzenny. Ład przestrzeni miasta, jego idealny kształt, zwiększa możliwość kontroli nad wszelką aktywnością mieszkańców”.

¹⁷ U. Fidecka, *Kamienice ormiańskie w Zamościu*, Zamość 1989.

swą odrębność, a rejon ten jest zadbany, sukcesywnie remontowany i może być uznawany za przykład wzorcowo pielęgnowanego zabytku. Poza „miastem idealnym” rozciąga się jednak normalne miasto, które cierpi na przypadłości typowe dla polskich ośrodków średniej wielkości. Są to m.in. postępująca suburbanizacja, chaos przestrzenny i konieczność rewitalizacji osiedli mieszkaniowych. Konieczne są działania scalające miasto, m.in. przez architekturę integracyjną (społecznie i przestrzennie), które sprawią, że miasto stanie się zwarte, harmonijne i przyjazne. Szansą na przywrócenie spójności jest rewitalizacja kolejnych dzielnic, zaczynając od zakończenia rewitalizacji fortyfikacji Starego Miasta, przez Nowe Miasto i tereny śródmiejskie, po rejony podmiejskie. To program o szerokim zakresie działań, finansowany m.in. ze środków unijnych, który może wpłynąć na proces scalania miasta w strukturę spójną.

Studenckie warsztaty z cyklu „Synergia w architekturze”

Zalążkiem działań zmierzających do rewitalizacji całego miasta są warsztaty studenckie z serii „Synergia w architekturze” organizowane od 2015 r. przez Samodzielną Pracownię Architektoniczną Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej (od października 2019 r. Zakład Projektowania Architektury). Trzy poprzednie edycje tych warsztatów dotyczyły Zamościa – poruszały one zróżnicowane tematy: Rotundy, Nowego Miasta oraz miejsca przesiadkowego w rejonie dworca. Pomysły studentów z poprzednich warsztatów przedstawione zostały władzom oraz mieszkańcom miasta i spotkały się one z pozytywnym przyjęciem.

Warsztaty podczas I Międzynarodowej Konferencji Zamość 2019 dotyczyły opuszczonego pałacu: „Rewitalizacja pałacu Zamojskich na centrum konferencyjno-hotelowe. Poszanowanie dziedzictwa światowego. Zamość”. W warsztatach podzieleni na grupy (a–d) wzięli udział¹⁸ studentki i studenci z: a) Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej, pod opieką dr. hab. inż. arch. Grzegorza Nawrota, b) uczelni włoskich oraz Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej pod opieką mgra inż. arch. Sławomira Hapońskiego z Lubelskiej Okręgowej Izby Architektów i doktorantki Yulii Frolovej z Ukrainy, c) z Katedry Architektury Uniwersytetu Techniczno-Przyrodniczego w Bydgoszczy, pod opieką dr. hab. inż. arch. Piotra Obracaja, d) Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej pod opieką autora artykułu i kol. Ph.D. Eng. Arch. Michaela Decherta z Waszyngtonu.

¹⁸ Komitet organizacyjny warsztatów: autor artykułu z asystentkami – Małgorzatą Józefek, Izabellą Pastuszak, Yaryną Protsiv; studenci z grupy 1 – 1. Kacper Banasik, 2. Katarzyna Dybała, 3. Julia Giżewska, 4. Natalia Hołoś, 5. Artur Koszowski, 6. Zofia Michalska, 7. Bartosz Słomka, 8. Karol Subotowicz, 9. Oliwia Tomas, 10. Michał Wachura, 11. Karolina Zaciera; z grupy 2 – 1. Edgardo Trvagli, 2. Andreina Tomei, 3. Chiara Rullo, 4. Giulia Garavelli, 5. Rasa Saltonare, 6. Federico Rebecchini, 7. Flavia Marinos, 8. Małgorzata Kozak, 9. Dominika Miś, 10. Michał Zubrzycki, z grupa 3 – 1. Joanna Ossowska, 2. Klaudia Garbiel, 3. Kinga Plata, 4. Małgorzata Maciejewska, 5. Gabriela Chomiczewska, 6. Paulina Chaburska, 7. Kinga Gorska, 8. Julia Gawerska, 9. Rafał Górka, 10. Agata Łój; z grupy 4 – 1. Dominika Bugała, 2. Aneta Czapka, 3. Milena Pietrzak, 4. Bartosz Pięta, 5. Karol Selva, 6. Karolina Combrzyński, 7. Anna Dunik, 8. Kamila Sawicka-Paprotka

Na zakończenie warsztatów odbyła się prezentacja (z tłumaczeniem na język włoski i angielski) prac wykonanych przez poszczególne grupy, a każdy z uczestników otrzymał dyplom uczestnictwa. Zbiornicze opracowanie jest przygotowane do prezentacji w Urzędzie Miasta Zamościa (po zakończeniu pandemii).

Podsumowanie

Po serii wystąpień zaproszonych profesorów nastąpiła prezentacja gości z poszczególnych miast europejskich wpisanych na listę UNESCO oraz prezentacja miast/kandydatów na organizację kolejnej z cyklu konferencji. Po bardzo ciekawych prezentacjach i dyskusji dotyczącej wyboru następnego miasta włoskiego, większością głosów obecnych na konferencji wybrana została Siena w Toskanii. Konferencja, która miała się odbyć w tym cyklu w Sienie w kwietniu 2021 r. została wstępnie przesunięta na jesień tego samego roku.

Bibliografia

- Aston M., *Panorama renesansu*, tłum. Ewa Romkowska, Warszawa 2003.
- Dallera O. et al., *Mocarstwa świata, t. 2: Imperium Romanum, Święte Cesarstwo Rzymskie, Bizancjum, Imperium osmańskie*, tłum. B. Kruk, Warszawa 1994.
- Fidecka U., *Kamienice ormiańskie w Zamościu*, Zamość 1989.
- Kadłuczka A., *Idea zrównoważonego rozwoju a problemy ochrony dziedzictwa kulturowego na przykładzie Florencji i Krakowa*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2008, nr 23, s. 7–16.
- Łyszcz K.M., Dusza E., *Atrakcyjność kulturotwórcza Florencji i jej wpływ na turystów*, „Problemy Ekologii Krajobrazu. Rekreacja w krajobrazach o wysokim potencjale” 2013, t. 34, s. 157–162.
- Myczkowski Z. et al., *Rejestracja krajobrazów warownych jako podstawa rewitalizacji dawnych twierdz*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2008, nr 23, s. 36–56.
- Paszkowski Z., *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Kraków 2011.
- Rdzawska-Augustin E., *Włoskie place miejskie w renesansie i baroku*, Gliwice 2017.
- Smorąg-Różycka M., *Dziedzictwo Bizancjum*, „Białostockie Teki Historyczne” 2008, t. 6, s. 31–51.
- Szmygin B., *Światowe dziedzictwo kultury. UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa–Lublin 2016.
- Sztuka świata*, red. P. Trzeciak, Warszawa, t. 2, 1990; t. 3, 1993; t. 4, 1990; t. 5, 1992; t. 6, 1991.
- UNESCO Historic Cities, Heritage of Peace, Citta storiche UNESCO, patrimonio di pace*, proceedings Urbino, April 20-21, 2013, atti del convegno, Urbino 2013.
- Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, red. M. Konopka, K. Pawłowski, Warszawa 1996.
- Węclawowicz-Bilska E., *Współczesne tendencje rewitalizacji miast europejskich*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, R. 109, z. 12, s. 19–26.
- Wrana J., *Synergia w nieidealnym mieście „idealnym” – próby integrowania Zamościa*, „Budownictwo i Architektura” 2017, Vol. 16 (1), s. 5–17.